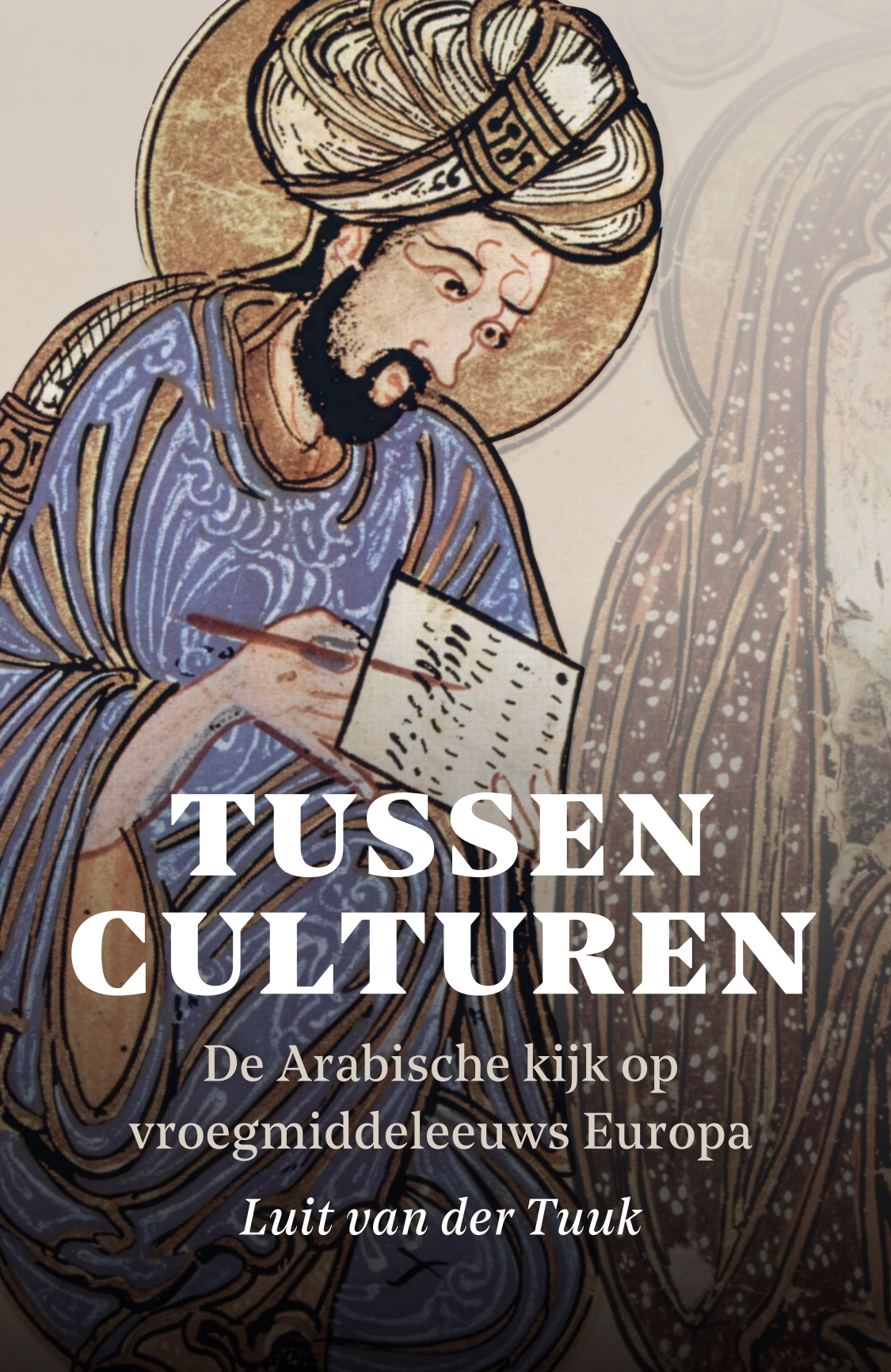

A stylized illustration of a man with a beard and a large, ornate turban, wearing a blue robe with gold patterns. He is holding a scroll and a quill, appearing to be writing or reading. The background features a large, textured, brownish-gold shape on the right side, resembling a stylized tree or a piece of fabric. The overall style is reminiscent of traditional Islamic art or manuscript illumination.

TUSSEN CULTUREN

De Arabische kijk op
vroegmiddeleeuws Europa

Luit van der Tuuk

Inhoud

Op zoek naar een ander perspectief	7
1. De Arabische wereld	12
De ontwikkeling van het kalifaat	12
Kunsten en wetenschappen	33
Klimaatzones en wereldkaarten	42
Reisverslagen en compilaties	50
2. De westelijke route	60
Eilanden in de ‘Zee van Duisternis’	62
De geheimzinnige Britse Eilanden	67
Amazones en het volk van Thule	72
Mysteries van het Verre Noorden	78
De Franken: krijgers zonder gezicht	86
De Slavische volken en hun vorsten	97
3. Noormannen in <i>al-Andalus</i>	102
Donkerrode vogels die de zee beheersen	106
Nieuwe aanvallen op het emiraat Córdoba	117
4. De oostelijke route	123
De Roes: expats aan de Wolga	123
De Chazaren, heersers van de steppe	148
Volken in de Chazaarse invloedssfeer	158
5. Individu en identiteit	166
Een armzalig bestaan	168

Barbaarse schoonheid	172
Smetteloze mantels en pofbroeken	176
De smerigste schepsels van Allah	181
Vrouwen tussen vrijheid en gezag	186
Naaktheid en normen	191
In de tent van de patiënt	196
Het kalifaat en de ‘mensen van het Boek’	202
Crucifixen en cultusplaatsen	212
Begrafenisgewoonten	219
6. Gemeenschap en macht	232
Het handelsverkeer	233
Slaven, pelzen en exotische goederen	235
Betaalmiddelen	241
Handelsroutes	247
Transportmiddelen en transacties	254
Landbouw en visserij	259
Joerten, burchten en bronnen	267
<i>Khagan</i> , koning en krijgsheer	275
Een wonderbaarlijke rechtsgang	282
7. De Arabische kijk op vroegmiddeleeuws Europa: een vergeten perspectief?	289
Bijlagen	
Bijlage 1: Overzicht van de belangrijkste aangehaalde Arabische auteurs	298
Bijlage 2: Het gezantschap van Al-Ghazal	305
Bijlage 3: Het reisverslag van Ibn Fadlan	310
Noten	314
Bronnen	330
Literatuur	333
Verantwoording van de illustraties	339
Personenregister	340
Plaatsnamenregister	346

De Arabische wereld

Om de Arabische beschrijvingen van de noordelijke wereld te kunnen plaatsen, is het belangrijk eerst de achtergrond van de auteurs te schetsen. Daarbij gaat het om de ontwikkeling van het kalifaat, de beschaving, cultuur en wetenschappen. Deze uiteenzetting biedt slechts een beknopt overzicht en geen gedetailleerde beschrijving van de Arabische wereld, maar helpt ons wel om de samenleving te begrijpen waarin deze geleerden leefden; een samenleving die op veel punten verschilde van het vroegmiddeleeuwse Europa. Zo krijgen we een beter beeld van hoe hun denkwereld het perspectief bepaalde van hun beschrijvingen van streken en volken in het noorden.

De ontwikkeling van het kalifaat

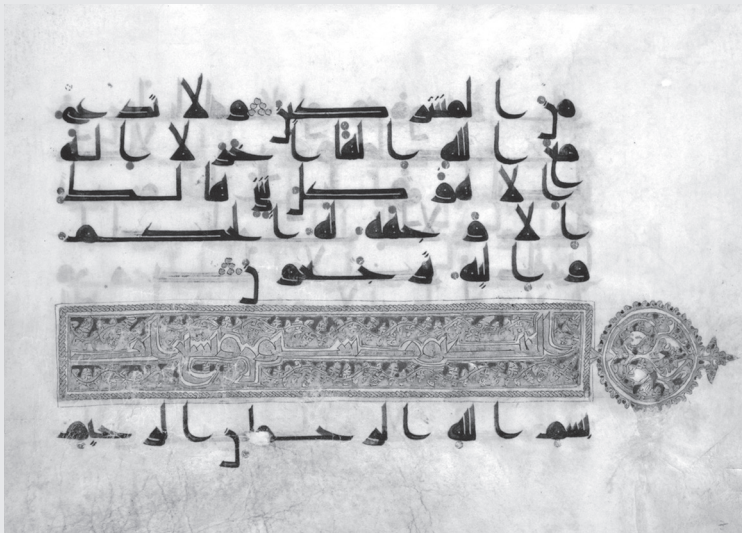
Volgens de islamitische traditie riep de Arabische koopman Mohammed ibn Abdallah aan het begin van de zevende eeuw zijn plaatsgenoten in Mekka op tot een nieuw geloof: de islam. Hij geldt als de stichter van deze religie en wordt door moslims vereerd als de belangrijkste profeet en boodschapper van Allah ('God' in het Arabisch).

De islam

Volgens de islam openbaarde de aartsengel *Djibriel* (Gabriël) Gods boodschap in de Arabische taal aan de profeet Mohammed. Deze openbaringen sloten aan bij het geloof van eerdere profeten, zoals Adam en Abraham, en plaatsten Mohammed in een lange rij van Gods boodschappers, onder wie Abraham, Mozes en Jezus. Met Mohammed vonden de openbaringen hun voltooiing en werd Gods religie vervolmaakt.

Moslims beschouwen de Koran als het letterlijke, onvervals- te woord van Allah. De oudere joodse en christelijke geschriften worden erkend als eerdere openbaringen, maar volgens de islami- tische leer zijn deze in de loop van de tijd verkeerd overgeleverd of geïnterpreteerd. Daarom gelden zij als onvolledig, al worden zij wel beschouwd als getuigenissen van hetzelfde goddelijke woord.

Na de dood van Mohammed werden zijn openbaringen door zijn volgelingen op schrift gesteld in de Koran (Arabisch: *al-Qur'an*, letterlijk 'voordracht'). De Koran bestaat uit 114 soera's (hoofdstuk- ken) die vaak in ritmische, poëtische vorm worden gereciteerd.

Vroeg Kofisch Koranhandschrift op perkament uit de negende of vroege tiende eeuw.

Naast de Koran vormen de veel omvangrijkere Hadith-verzamelingen, met overgeleverde uitspraken en handelingen van Mohammed, een belangrijke bron voor moslims. Deze vormen samen de soenna ('traditie'), die richting geeft aan geloof en levenswijze.

Voor moslims is de soenna van groot belang, omdat de islam verder gaat dan religie alleen en ook een maatschappelijke rol speelt. Naast geloofszaken komen ook sociale en ethische thema's aan de orde, met de nadruk op gemeenschapszin, rechtvaardigheid, liefdadigheid en gelijke behandeling onder gelovigen. De moskee weerspiegelt die bredere rol, want zij fungeert niet alleen als gebedshuis, maar ook als ontmoetingsplaats, school en centrum van het gemeenschapsleven.

Zoals in andere vroegmiddeleeuwse rijken was religie in de islamitische wereld nauw verbonden met het wereldlijk gezag. Toch kende het kalifaat doorgaans een grotere mate van godsdienstvrijheid dan Byzantium of het Frankische Rijk onder Karolingisch bewind. Andersgelovigen hadden over het algemeen wel minder rechten en een andere juridische status dan moslims. In sommige perioden en gebieden golden beperkingen voor niet-moslims, zoals het verbod op het berijden van paarden of kamelen, of het verplicht dragen van onderscheidende kleding. Ook konden niet-moslims hun geloof niet in het openbaar belijden, bijvoorbeeld door het houden van processies.

Niettemin konden joden en christenen hun geloof in besloten kring vrij uitoefenen, mits zij zich hielden aan een speciale beschermingsregeling, de *dhimma*, die hen erkende als *ahl al-Kitab* (mensen van het Boek). In ruil daarvoor dienden zij de zogeheten *djizja* te betalen, een aparte belasting die niet alleen een financiële verplichting was, maar ook symbool stond voor onderwerping en bescherming. Deze belasting was gebaseerd op soera Het Berouw (*at-Tawba*, 9:29) en gold niet voor vrouwen, kinderen, armen en geestelijken. Deze regeling was een pragmatisch compromis dat samenleven mogelijk maakte in een religieus diverse samenleving.

Een enkele keer werden de regels aangescherpt, zoals onder het repressieve bewind van de Abbasidische kalief Al-Moetawakkil halverwege de negende eeuw. In zijn tijd moesten *dhimmis* zich herkenbaar maken, bijvoorbeeld door het dragen van gele kleding. Ook werden ze van onderwijs en openbare ambten uitgesloten. De meeste kaliefen voerden echter een aanzienlijk toleranter beleid tegenover andersgelovigen, zeker vergeleken met het strenge bewind van Byzantijnse en Karolingische heersers. De mate van tolerantie bleef echter sterk afhankelijk van tijd, plaats en politieke omstandigheden.

In 622 moesten Mohammed en zijn volgelingen Mekka ontvluchten vanwege de vijandige houding van de stedelijke elite, die hun religieuze opvattingen als bedreigend beschouwde. Zij weken uit naar *Yathrib* (het huidige Medina). Deze tocht, die in het Arabisch *hidjra* (migratie) wordt genoemd, is van zo'n grote betekenis dat zij het begin markeert van de islamitische jaartelling. Jaren in deze kalender worden aangeduid met het jaar van de *hidjra*, gelatiniseerd tot *Anno Hegirae* (AH). De islamitische kalender verschilt wezenlijk van de christelijke jaartelling. Hij is gebaseerd op de maancyclus en telt ongeveer 354 dagen. Dat is elf dagen korter dan het zonnejaar van de gregoriaanse kalender, een verschil van ongeveer 3 procent.*

Vanwege het voortslepende conflict nam Mohammed, die zich in Medina had ontpopt tot zowel religieus leider als krijgsheer, samen met zijn volgelingen de wapens op tegen hun belagers uit Mekka. Zij boekten daarbij successen en veroverden in enkele jaren het omliggende gebied in het westelijke deel van het Arabisch Schiereiland. In 630 kregen zij ook Mekka zelf in handen. Slechts twee jaar later overleed Mohammed, over wie onze kennis grotendeels berust op de Koran en de overleveringen van zijn volgelingen.

* In dit boek worden jaartallen niet volgens de islamitische, maar volgens de gregorishe kalender aangegeven.

Laatmiddeleeuwse Perzische weergave van de profeet Mohammed (op het witte paard) die voorbereidingen treft voor de Slag bij Badr, waar hij tegen de Qoeraijs uit Mekka zou zegen.

Na zijn dood volgde zijn schoonvader Aboe Bakr hem op als eerste kalief (Arabisch *chalifa*, ‘plaatsvervanger’ of ‘opvolger’). Deze slaagde erin binnen twee jaar het gehele Arabisch Schiereiland onder zijn gezag te brengen, waarmee de basis werd gelegd voor de grote Arabische veroveringen. De opvolgende kaliefen, bekend als de *Rashidun* of ‘Rechtgeleiden’, zetten de expansie voort en breidden het kalifaat, zoals het door hen bestuurde gebied heet, in de daaropvolgende drie decennia uit tot een enorm rijk. Over de precieze aard van deze bestuursvorm bestaan uiteenlopende opvattingen, want in de Koran en in de soenna wordt het begrip ‘kalifaat’ slechts zonder nadere toelichting genoemd.¹

De *Rashidun* – Omar ibn al-Chattab, Oethman ibn Affan en Ali ibn Aboe Talib – veroverden aanzienlijke delen van het Byzantijnse Rijk in het Midden-Oosten en *Ifriqiya*, het oostelijke deel van Noord-Afrika. Ze lijfden ook het Sassanidische Perzië in, dat in de zesde eeuw was geteisterd door epidemieën en hongersnood. Vervolgens raakte het verzwakt door binnenlandse opstanden en langdurige oorlogen met Byzantium. Door deze danig ondermijnde slagkracht konden beide dominante rijken nauwelijks weerstand bieden aan de Arabische opmars. Binnen dertig jaar legden de Arabieren zo de fundamenteën voor een van de grootste rijken uit de wereldgeschiedenis.

Onenigheid over de verkiezing van Ali tot kalief leidde tot een successieoorlog, een burgeroorlog die vanaf het begin van zijn bewind in 656 woedde en bekendstaat als de Eerste *Fitna* (beproeving). Deze machtsstrijd werd beslecht in het voordeel van de tegenstanders van Ali. Met zijn gewelddadige dood in 661 kwam er formeel een einde aan deze strijd, hoewel zijn medestanders, die *sji'at Ali* (aanhangers van Ali), kortweg *sji'at* oftewel sjiieten genoemd werden, zich bleven roeren.

Ali werd opgevolgd door zijn zoon Hassan, maar door gebrek aan politiek draagvlak moest deze al snel aftreden ten gunste van Moe'awija, de invloedrijke gouverneur van Syrië. Moe'awija was de belangrijkste tegenstander van Ali geweest en aanhanger van *ahl as-sunnah* (mensen van de traditie), die wij kennen als soennieten. Zij regeerden vanuit Damascus en claimden de titel van kalief, al werd hun religieuze legitimiteit vooral door sjiieten fel betwist. Zo ontstonden de twee grote hoofdstromingen binnen de islam, naast talloze kleinere stromingen.

Met Moe'awija begon het succesvolle bewind van de soennitische Omajjaden, genoemd naar hun stamvader uit de zesde eeuw Omajja ibn Abd Shams. In de ogen van veel sjiieten hadden deze heersers maar een geringe religieuze status. Met hun veroveringen lijken zij vooral de Arabische cultuur en taal te hebben verspreid. Hun expansiedrang was in ieder geval minder religieus geïnspireerd dan de klasieke islamitische geschiedschrijving wil doen geloven.

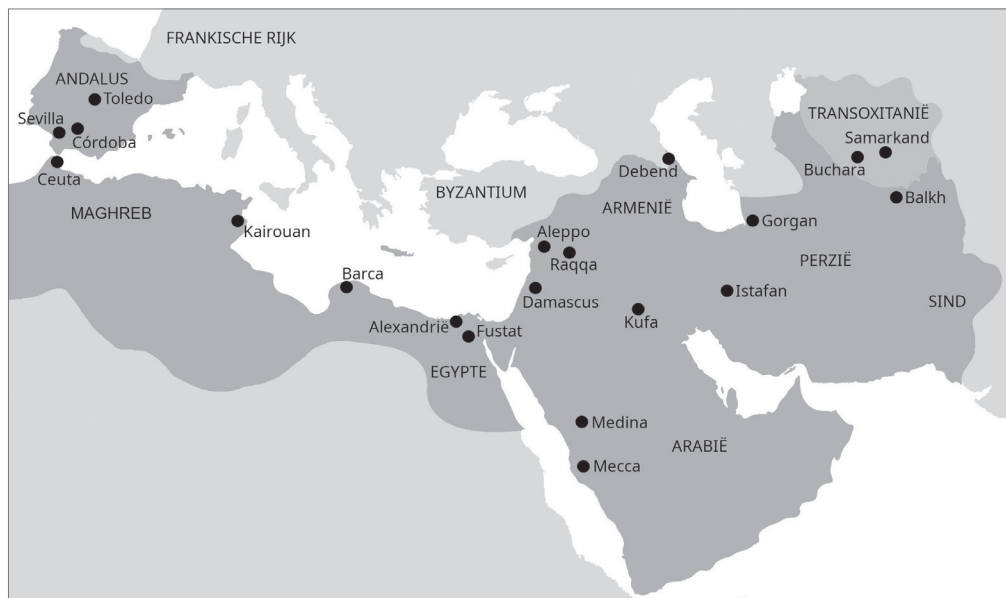
Tussen 661 en 750 vergrootten opeenvolgende kaliefen het rijk in het oosten met grote delen van het huidige Afghanistan en Pakistan tot aan de Indusvallei. Naar het westen breidden de Omajjaden hun gebied verder uit door verovering van het resterende deel van Noord-Afrika dat bekendstaat als de Maghreb (*al-Maghreb* betekent letterlijk het westen). Bovendien kwamen grote delen van het Iberisch Schiereiland in hun handen.

In 711 trok generaal Tariq ibn Zijad in opdracht van gouverneur Moessa ibn Noessair met zijn vloot de Straat van Gibraltar over en veroverde een deel van het door de Visigoten beheerste Spanje, inclusief het bestuurlijke centrum Toledo. Naar hem werd de rots aan de overkant van de zeestraat *Jabal Tariq* (Berg van Tariq) genoemd, de Arabische naam van Gibraltar.²

Datzelfde jaar zou de laatste Visigotische koning, Roderik, volgens een legende die ook voorkomt in de *Vertellingen van Duizend-en-een-nacht*, een deur hebben geopend van een geheimzinnige kamer die door zijn voorgangers was afgesloten en verzegeld. In deze kamer vond hij afbeeldingen van de soldaten van Ibn Zijad en een tekst die voorspelde dat Toledo door hen ingenomen zou worden, zodra de kamer werd geopend.

Binnen enkele jaren hadden de Omajjaden vrijwel het hele Iberisch Schiereiland onder controle, met uitzondering van het bergachtige noorden. Daarmee kwam het veroverde gebied onder het gezag van het kalifaat van Damascus.

De Omajjaden begonnen met de consolidatie van het kalifaat, dat een lappendeken van religies en culturen omvatte. Zij voerden ingrijpende bestuurlijke hervormingen door, regelden de wetgeving en het muntwezen, introduceerden de islamitische kalender en lieten talloze moskeeën bouwen. Bovendien maakten zij het Arabisch tot de officiële bestuurstaal in het hele kalifaat. Deze keuze had verstrekkende gevolgen voor de relatie tussen taal, cultuur en religie.

De grootste verspreiding van het kalifaat van de Omajjaden in de achtste eeuw.

Arabisch en islamitisch

De opkomst van de islam in de zevende eeuw leidde tot de vorming van een uitgestrekt rijk. Binnen dit rijk verspreidde het Arabisch zich als de taal van bestuur, wetenschap en cultuur. Hierdoor ontstond een gedeelde intellectuele en culturele ruimte: de Arabische wereld. Dit was een meertalige en multi-etnische beschaving, verbonden door het Arabisch als gemeenschappelijke voertaal. Het is belangrijk deze te onderscheiden van de ruimere islamitische wereld. Want hoewel de islam een belangrijke bindende factor was voor het rijk als geheel, reikte zijn invloedssfeer verder dan het Arabische taalgebied.

Naast het Arabisch bleven binnen dit culturele domein talen als het Grieks in voormalige Byzantijnse gebieden, het Perzisch, dat zelf een groot literair en bestuurlijk prestige behield, en de Berbertalen in Noord-Afrika wijdverbreid in gebruik. Het onderscheid tussen 'Arabisch' (taal en cultuur) en 'islamitisch' (religie) is daarom van belang voor een goed begrip van de bronnen.

Het streven naar politieke eenheid en bestuurlijke centralisatie werd voortgezet door de soennitische Abbasiden die halverwege de achttiende eeuw aan de macht kwamen. De opmaat naar hun machtsovername was een revolte van de achtergestelde bevolking in de Perzische regio Chorasán (ten zuidoosten van de Kaspische Zee) die zwaar te lijden had onder de repressieve politiek van de Omajjaden. Gaandeweg sloten ook Arabieren zich bij de rebellen aan, gedreven door verzet tegen wat zij zagen als de decadentie van het Omajjadische hof in Damascus.

In 750 werden de Omajjaden verslagen door een coalitie van opstandelingen onder leiding van Aboe l-Abbas, bijgenaamd As-Saffah (de bloedvergieter). Volgens de overlevering nodigde hij na de overwinning de Omajjaden die de strijd hadden overleefd uit voor een feestmaal, waar hij hen nog vóór het opdienen van de eerste gang liet ombrengen. We weten niet wat er waar is van deze lugubere anekdote, maar vaststaat dat vrijwel alle leden van de dynastie werden uitge-

VROEGMIDDELEEUWS EUROPA ZOALS HET ZELDEN IS BESCHREVEN: DOOR DE OGEN VAN ARABISCHE REIZIGERS EN GELEERDEN

Met fascinatie en verbazing beschreven Arabische reizigers het ijzige noorden, waar de adem tot glasheldere kristallen verstarde. Ten westen van het Iberische Schiereiland lag volgens hen de 'Zee van Duisternis', de plek waar de zon haar licht verloor. En Vikingschepen op plundertocht waren 'donkerrode vogels die de zee beheersten'.

De aantrekkingskracht van Arabische bronnen over vroegmiddeleeuws Europa schuilt in hun brede perspectief. Zij bieden niet alleen informatie over de mensen en hun gebruiken, maar laten ook zien hoe Europa eruitzag door de ogen van buitenstaanders. Ze geven een verfrissend tegenwicht tegen het eurocentrische beeld van de middeleeuwen uit Europese bronnen, vaak geschreven door geestelijken die zich maar zelden buiten de kloostermuren waagden. En hoewel Arabische teksten uiteraard ook cultureel gekleurd waren, waren Arabische auteurs doorgaans minder normatief. In *Tussen culturen* herinnert Luit van der Tuuk ons eraan dat de geschiedenis van het continent deel uitmaakt van een groter geheel.

Luit van der Tuuk (1954) is zelfstandig onderzoeker, publicist en conservator van Museum Dorestad. Hij is gespecialiseerd in de vroegmiddeleeuwse geschiedenis van Noordwest-Europa. Eerder verschenen van hem onder andere *De Friezen* en *De Saksen*. Met zijn boek *De eerste Gouden Eeuw* won hij de W.A. van Es-prijs.

www.omniboek.nl

NUR 684